

niet goed, hetgeen zijn leidinggevende capaciteiten niet ten goede zal zijn gekomen.⁵⁵

Uit de eerder genoemde brief van Bennink aan de voorzitter van de COG Batavia blijkt verder dat er op de sloep sprake was van een situatie dichtbij een muiterij. "De stemming onder de bemanning in de sloep was zeer nerveus, niemand wilde naar orders luisteren. Zelfs werd er uit hun midden geroepen: 'Ik heb niets met een reservist te maken!'"⁵⁶ Dit wordt bevestigd door meerdere opvarenden van de sloep, onder andere stoker 1e klas R.C. van Denderen⁵⁷ en marinier 1e klas C. v.d. Kroon.⁵⁸ Sergeant-hofmeester W.G.C. van Grunderbeek verklaart dat er een kankerstemming aan boord van de sloep heerste. "De Ind. Serg. .... vond het niet nodig dat hij mee roeide, dit moeten de blanda's maar doen..."⁵⁹

Het lijkt waarschijnlijk dat de overlevingskansen van de mensen in de vlotjes zijn afgenomen door het wegvaan van de sloep. De overlevenden in de zeven vlotjes die bij elkaar bleven (42 man in totaal) werden omstreeks middernacht van 28 februari op 1 maart door een Japanse torpedobootjager gered. Zoals hiervoor al aangegeven vonden de Japanners in de dagen daarop alleen nog maar langs drijvende overledenen.

De waarde van de COG-verslagen

Uit de interviews van Niek Koppen blijkt dat er een vrij algemene weerstand was tegen de verschillende COG-commissies. Volgens overlevenden die Koppen heeft gesproken, werden veel mensen niet verhoord, wilde men van sommigen niet alles horen en is hem verteld dat mensen werden gevraagd kant-en-klare verklaringen te ondertekenen, die niet door henzelf waren afgelegd. Bij weigering zou zelfs met represailles zijn bedreigd.⁶⁰ Dit zou inhoudelijke discrepanties kunnen verklaren tussen de COG-verklaringen en latere verklaringen of opgestelde verslagen. Die discrepanties alsook de herinneringen aan de wijze waarop de COG-interviews verliepen, zijn echter ook te verklaren door zaken als het verstrijken van de tijd en beïnvloeding door anderen. De militairen van de Koninklijke Marine waren overwegend zeer loyaal en wilden

de Koninklijke Marine niet afvallen. Al tijdens de oorlogsdagen was onder krijgsgevangenen het bericht verspreid dat Doorman en Lacomblé met de *De Ruyter* ten onder waren gegaan. Van de in de periode 1945-1947 door de COG ondervraagde militairen van de Koninklijke Marine wilde een aantal ongetwijfeld niet tegen een officiële lijn ingaan ook al wist men dat het met de dood van Doorman en Lacomblé anders zat. Niet alleen Van Zijl heeft zijn mond gehouden, dat deden ook Bientjes, Hoogenboom en Rozier en mogelijk nog anderen. Het geheugen van personen die worden geïnterviewd over een bepaalde gebeurtenis kan door later opgedane ervaringen en indrukken worden beïnvloed. Hierdoor kunnen onder andere prestaties worden aangedikt, van meer details worden voorzien, onwelgevallige zaken worden weggelaten, lacunes worden opgevuld met aannames en gebeurtenissen in een andere tijdsvolgorde worden geplaatst. Soms wil men ook schoon schip maken. Ook Van Zijl heeft in 1962 mogelijk wat details toegevoegd en wellicht zaken in een andere tijdsvolgorde geplaatst. De kern van zijn verslag lijkt echter juist en is goed in overeenstemming met andere hiervoor genoemde verklaringen en verslagen.

Conclusies

Eind jaren veertig was binnen de Koninklijke Marine breed bekend dat Doorman en Lacomblé heel waarschijnlijk op een vlotje zijn omgekomen. Ook wist men dat zich op de enige bruikbare sloep met levensmiddelen en water van de kruiser *De Ruyter* ernstige ongeregelheden hebben voorgedaan. Drenkelingen werden met geweld van de sloep geweerd en de reddingslijn met de vlotjes werd opzettelijk los gesneden. Waarschijnlijk heeft dit mede geleid tot het grote aantal doden bij de drenkelingen van de kruiser *De Ruyter*. Door de marinestaf (hoofden van het bureau Maritieme Historie) werd dit alles verzwegen en indien nodig consequent ontkend. Ook werd Lou de Jong van het NIOD opzettelijk fout geïnformeerd over deze kwestie. Dit past in een door de Koninklijke Marine geconstrueerd onjuist beeld van het optreden van de Koninklijke Marine in de strijd om Nederlands-Indië.

⁵⁵ Ibid, opgetekend verslag met Bennink; NIMH 001 collectie Marine Tweede Wereldoorlog, doos 38, Bc-10a, Brief C.J.M. Kretschmer de Wilde aan het hoofd der Historische Sectie van de Marinestaf, 21 januari 1950.

⁵⁶ Nationaal Archief, 2.12.51 Commissie Onderzoek Gedragingen Marinepersoneel Nederlands-Indië WO2, 1945-1949 (1954), inventarisnummer 46, brief van J. Bennink aan de voorzitter der Commissie voor Onderzoek Gedragingen marine personeel Batavia, mei 1946.

⁵⁷ Ibid, verklaring stoker 1e klasse R.C. van Denderen.

⁵⁸ Ibid, verklaring marinier 1e klasse C.v.d. Kroon.

⁵⁹ Nationaal Archief, 2.12.51 Commissie Onderzoek Gedragingen Marinepersoneel Nederlands-Indië WO2, 1945-1949 (1954), invoenummer 84, verklaring sergeant-hofmeester W.G.C. van Grunderbeek.

⁶⁰ NIMH, collectie 059 Van der Kop, 'De slag in de Javazee', een film van Niek Koppen, brief van de regisseur.

De vestingwerken van Naarden

Jeroen van der Werf

Naarden vanuit de lucht aan het begin van de 20e eeuw. Hierop is de vesting met zijn dubbele grachtenstelsel goed te zien. Aan de rand van de Zuiderzee, in het noorden, ligt Fort Ronduit.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

Naarden behoort tot de best bewaarde vestingsteden van Europa en is met zijn volledig bakstenen omwalling met zes grote bastions en dubbel grachtenstelsel uniek voor Nederland. In de loop der eeuwen zijn de vestingwerken steeds aangepast aan de eisen van de tijd. Het vestingbouwkundig ensemble dat op die manier ontstond is nog altijd vrijwel volledig intact.

Het Rampjaar

De oorsprong van de huidige vestingwerken van Naarden ligt in het Rampjaar 1672: de inval van de legers van Lodewijk XIV in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De vestingwerken van de stad bestonden

toen uit simpele aarden wallen met kleine bastions. Ze waren aan het eind van de zestiende eeuw gebouwd naar een ontwerp van Adriaan Anthonisz.¹ Ze waren verouderd en door een gebrek aan onderhoud verweerd en verzaakt. Hun defensieve waarde was nihil en Naarden werd zonder slag of stoot door de Fransen ingenomen. Al snel na de inname van de stad begonnen zij de vestingwerken te verbeteren. De verweerde aarden wallen werden hersteld, voor de poorten werden ravelijnen gebouwd en er werd een gedeekte weg aangelegd. De verdediging van de stad was daardoor een stuk sterker en er moest een belegering aan te pas komen om haar te heroveren.

Op 6 september 1673 stond het Staatse leger, 25.000 man sterk, voor Naarden. De stad werd volledig omsingeld zodat niets of niemand er meer uit kon. Vanaf de Zuiderzee werd de omsingeling gecompleteerd met kleine schepen. Twee dagen later begon het bombardement van de stad, terwijl de eerste aanvalsliepgraven werden gegraven. Op 11 september achtte stadhouder Willem III, die de belegering leidde, de tijd rijp om de stad te bestormen. Die bestorming vond 's nachts plaats en ging gepaard met hevige gevechten. Uiteindelijk gaven de Fransen aan te willen onderhandelen. Op 13 september ontruimden zij de vesting. Naarden was de eerste stad die werd heroverd op de Fransen. In de periode daarna werd het grondgebied van de Republiek langzaam door de Fransen verlaten, totdat zij in 1674 volledig waren vertrokken.²

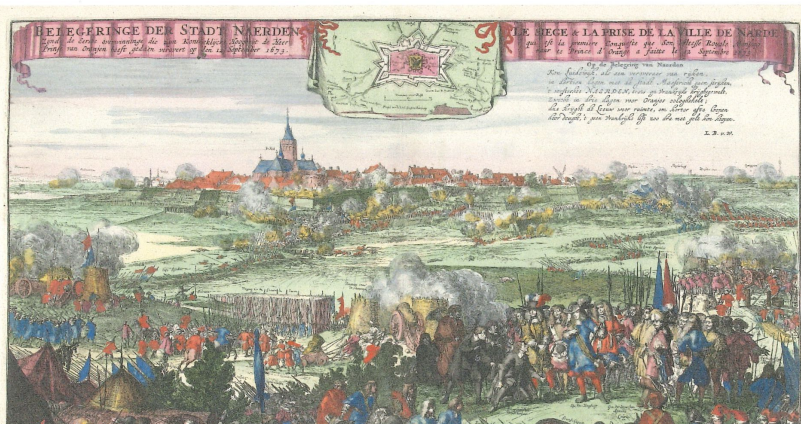
De vesting krijgt haar vorm

De inval van de Fransen had duidelijk laten zien dat de verdediging van de Republiek zwak was. Alleen de haastig en geïmproviseerd gestelde inundaties van de zomer van 1672 hadden de Republiek voor een totale verovering kunnen behoeden.³ Er werd dan ook al snel

¹ De vestingwerken van Anthonisz vervingen de middeleeuwse stadswallen die door de Spanjaarden verwoest waren in 1572. De verwoesting van de stadsmuren was voorafgegaan door een plundering en verwoesting van de stad, waarbij vrijwel de gehele bevolking van de stad werd uitgemoord. Het is een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van Naarden. Een gedenksteen in de gevel van het "Spaanse Huis" herdenkt dit moment.

² Alleen de in 1673 door hen veroverde stad Maastricht bleef tot 1678 in Franse handen.

³ Inrunderen is een militaire term voor onder water zetten. In 1672 werd het gebied tussen de Zuiderzee, bij Muiden, en de grote rivieren onder water gezet. De waterbarrière stopte de Franse opmars. Na 1672 werd dit geïmproviseerde systeem van inundaties geprofessionaliseerd tot de Hollandse Waterlinie.

Tekening van Romeijn de Hooghe van de belegering in 1673. Bovenaan de tekening is een schematische plattegrond te zien met de vestingwerken van Anthonisz. Rijksmuseum, Amsterdam.

een start gemaakt met de verbetering van de landsverdediging. Daar hoorde ook een modernisering van de vestingwerken van Naarden bij.⁴ In de periode 1673-1685 werden rond de stad compleet nieuwe vestingwerken aangelegd, ze gaven Naarden zijn huidige vorm. Een deel van de vestingwerken grensde aan de Zuiderzee. Dit deel werd het zeefront genoemd en maakte deel uit van de zeevering. De zeedijk sloot door middel van twee beren aan op de omwalling.⁵ Het centrale bastion van dit front, bastion Katten, was voorzien van een extra verhoging om meer plaats te maken voor het opstellen van geschut.⁶ De rest van dit front was simpel van opzet met bastions met rechte flanken.⁷ Het resterende deel van de vesting vormde het landfront. Dit was uitgebreider van opzet en werd voorzien van

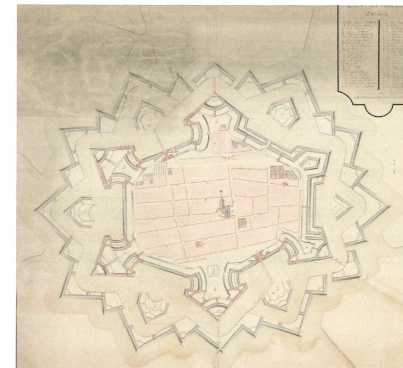
een aantal bijzondere elementen. Zo werd elk bastion voorzien van kazematten als versterking van de verdediging van de gracht rond de ravelijnen. Bovenop de bastions werd, vlak achter de saillant, een ronde wal aangelegd om extra opstelruimte voor geschut te creëren.⁸ De flanken van de bastions van dit deel van de vesting werden gebogen uitgevoerd en lagen wat terug ten opzichte van de voorzijde van het bastion, waardoor ze extra werden afgeschermd. Elke flank werd opgezet in twee lagen. De bovenste laag werd gebruikt voor de verdediging van het gebied buiten de vesting, de onderste als extra verdediging van de gracht. Hoewel veel van deze elementen ook elders in Nederland zijn toegepast, is Naarden de enige plek waar ze bewaard zijn gebleven.⁹ Het resultaat van ruim tien jaar bouwen

⁴ Plannen om de vestingwerken te verbeteren bestonden al langer maar waren tot dan toe met succes door Amsterdam tegengehouden. Daar zag men Naarden als een soort dwangburcht voor Amsterdam. Na 1672 werkte die tegenstand niet meer.
⁵ Een beer is een gemetselde dam in de vestinggracht. De dam is zo vormgegeven dat het voor een belegeraar onmogelijk is om hem te gebruiken om de vesting binnen te komen.
⁶ Een dergelijke verhoging heet "kat", vandaar de naam van het bastion. Het gebied voor het zeefront stond niet altijd onder water, een vijand kon hier dus passeren of een aanval uitvoeren. Vandaar dat hier extra vuurkracht noodzakelijk was.
⁷ Dit type bastion hoort bij het zogenaamde Verbeterde Oud Nederlandse Vestingstelsel.
⁸ De saillant is de punt van het bastion. De ronde wal wordt ook wel een "bombelle" genoemd en moest voor extra vuurkracht zorgen richting het terrein voor de bastions, buiten de vesting.
⁹ De in het landfront van Naarden toegepaste bastionvorm wordt aangeduid als Franse Methode. Deze methode vertoont overeenkomsten met de methode van Menno van Coehoorn. Van zijn vestingwerken rest tegenwoordig vrijwel niets meer. Naarden is dan ook de enige plek waar men nog een indruk kan krijgen van een vesting die volgens de methode van Coehoorn is gebouwd. Ironisch, omdat Coehoorn veel kritiek had op Naarden.

was een uitgebreide, sterke vesting. Naarden nam dan ook een belangrijke strategische positie in.¹⁰ De stad was gebouwd op een zandrug in het natte, moerassige gebied tussen de Zuiderzee en het Naardermeer. De enige goed begaanbare weg door dit gebied liep dwars door de stad. Daarmee beheerste Naarden de belangrijkste aanvalsroute vanuit het oosten naar Amsterdam, het economisch hart van de Republiek.

Naarden in de achttiende eeuw

In de achttiende eeuw veranderde er weinig aan de vestingwerken.¹¹ Werkzaamheden richtten zich vooral op het gebied buiten de vesting. Naarden maakte inmiddels deel uit van de Hollandse Waterlinie, maar kon niet profiteren van de inundaties daarvan. De stad lag op de oostrand van de linie en was aan die zijde omgeven door hoger gelegen terrein dat niet onder water gezet kon worden. Al tijdens de aanleg van de zeventiende-eeuwse vestingwerken besloot men daarom het terrein in een straal van 1.100 meter ten zuiden en oosten van de stad af te graven. Het idee hierachter was dat

Tekening van de nieuwe vestingwerken zoals die tussen 1673 en 1685 werden aangelegd. Hierop zijn goed het zee- en landfront te zien met hun verschillende opzet van bastions met rechte respectievelijk gebogen, teruggetrokken flanken. Nationaal Archief, Den Haag.

¹⁰ Die strategische waarde had Naarden al heel lang. Het was de graaf van Holland die in 1350 besloot om juist hier een stad aan te leggen. Voor die lag Naarden namelijk meer naar het noordoosten, dichterbij de Zuiderzee. Deze stad werd tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten verwoest, waarop de graaf besloot tot de bouw van een nieuwe stad elders. Dit werd het huidige Naarden. Reden hiervoor was enerzijds de strategische ligging waarmee de stad een belangrijke versterking vormde van het grensgebied van het hertogdom. Anderzijds zou het oude Naarden vroeg of laat zijn verzwoegen door de oprukkende Zuiderzee. Het middeleeuwse stratenpatroon is nog goed te herkennen in de huidige stad.

¹¹ Begin achttiende eeuw werd er langs het zeefront een ravelijn bijgebouwd en werd de bedekte weg aan deze zijde doorgetrokken.

het gebied daardoor geïnundeerd zou kunnen worden en het niet meer mogelijk zou zijn om de stad vanaf de hoger gelegen terreinen te beschieten. De graafwerkzaamheden verliepen echter traag. In 1748 was men tot ongeveer de helft gevorderd. Het werk werd voortgezet maar eind achttiende eeuw was het nog steeds niet gereed. De maximale diepte van de inundatie zou zo'n tien centimeter zijn. Toch zou deze wel enig effect hebben was de gedachte. Het terrein rond de vesting zou immers drassig en moeilijk begaanbaar worden en een belegeraar daardoor ernstig hinderen. Bij latere plannen voor de verdediging van de vesting werd daarom wel degelijk rekening gehouden met de inundatiemogelijkheden. Als onderdeel van de inundatiewerken werd een sluis aangelegd in de Karnemelksloot, voorzien van twee lunetten ter verdediging daarvan. Aan het eind van de negentiende eeuw werden ze gemoderniseerd. Ze bestaan nog steeds en staan nu bekend als de *Werken aan de Karnemelksloot*. Een ander punt van aandacht tijdens de achttiende eeuw was het terrein tussen de vesting en de Zuiderzee. Door de verlanding van dit terrein ontstonden voor een belegeraar steeds meer mogelijkheden om de vesting aan die zijde aan te vallen of om deze simpelweg via dit terrein te passeren. In de zeventiende eeuw was er al een kleine versterking langs de kust gebouwd. Halverwege de achttiende eeuw werd deze vervangen en in 1785 middels een wal verbonden met de gedekte weg van de vesting. Hiermee was de doorgangsmogelijkheid ten noorden van de vesting afgesloten. In 1795 verschenen wederom Franse troepen voor de stad. Om een belegering te voorkomen gaven de Naardenaren de stad zonder slag of stoot op. Achttien jaar later was er een langdurige belegering nodig om de Fransen weer te verdrijven.

De belegering van 1813-1814

Eind 1813 trokken de troepen van Napoleon zich vrijwel volledig onder de grote rivieren terug. Alleen enkele steden, waaronder Naarden, Gorinchem, Delfzijl en Den Helder, bleven bezet. Naarden moest op bevel van generaal Molitor, de opperbevelhebber van de troepen van Napoleon in Nederland, tot het uiterste standhouden. Hij zag voor de vestingstad een rol weggelegd als laatste uitwijkplaats. Op 17 november riep de Franse commandant, baron Guétard de la

Zicht langs het front van een van de ravelijnen op de kazematten in het front van het daarachterliggende bastion. Hierop is goed te zien dat vanuit die kazematten de gracht rond het ravelijn verdedigd kon worden.
Stichting Monumentenbezit, 's-Graveland.

Porte, de staat van beleg uit in Naarden. Er waren toen al de nodige bomvrije schuilplaatsen aangelegd in de stad, gemaakt van aarde, boomstammen en planken. Ze lagen tegen de binnenzijde van de wallen aan. Ook waren er op dezelfde manier een bomvrij noodhospitaal en een bomvrije wapenopslag gemaakt. Hiervoor waren uit de wijde omgeving honderden bomen naar de vesting getransporteerd. In de stadspoorten waren kamers getimmerd om als bomvrije onderkomen te dienen voor de garnizoensleiding. Guétard de la Porte en zijn rechterhand kolonel Jean Falba hadden hun onderkomen in de Amsterdamse poort.¹² Al deze geïmproviseerde versterkingen waren onder leiding van de Nederlandse genieofficier Lobry aangelegd. Er was volop geschut, munitie en voedsel in de stad aanwezig. Het garnizoen was klaar om een langdurig beleg te doorstaan. Eind november werd de vesting zo goed en zo kwaad als dat ging omsingeld door een geïmproviseerd leger van Russische, Pruisische en Nederlandse soldaten aangevuld met gewapende burgers. Een volledige blokkade van de stad was echter niet mogelijk. Hierdoor was er voor de Fransen genoeg gelegenheid om te foerageren in de omgeving. Ze haalden extra voedsel, drank, hooi en brandhout naar de vesting en braken gebouwen in de schootsvelden af. Het ontbrak de belegeraars aan middelen voor een werkelijke belegering. Begin 1814 kwam daar verandering omdat de vesting Gorinchem was gevallen. Er kwamen meer troepen en geschut naar Naarden toe zodat de druk op het

Franse garnizoen kon worden opgevoerd. De winter was dat jaar zeer streng, hetgeen de omstandigheden in de vesting niet makkelijker maakte. Om een bestorming over de bevroren grachten te voorkomen werden geulen in het ijs gehakt. Tegelijkertijd werden de vestingwallen nat gemaakt zodat deze in gladde ijswallen veranderden. Er werd gerantsoeneerd en door het uitzetten van groepen burgers werd het aantal te voeden monden beperkt. Ondertussen werd de stad steeds heviger gebombardeerd. Toch wilden de Fransen van geen wijken weten. Ook niet toen de bommenregen op de stad begin april nog verder toenam. In een nacht tijd vielen zo'n 1.500 kanonskogels op de stad. De bevolking schuilde tijdens de bombardementen in de 17e-eeuwse kazematten in de bastions of in hun eigen kelders, die met een dikke laag aarde of mest geïmproviseerd bomvrij gemaakt waren. Generaal Cornelis Kraijenhoff had de leiding over de belegering toen inmiddels op zich genomen.

De Fransen bleven felle uitvalen naar de omgeving doen. Een van die uitvalen, op Muiderberg op 11 april, was dusdanig verrassend dat Kraijenhoff bijna gevangen werd genomen. Een van de redenen waarom die Franse aanval zo goed slaagde, was dat veel van de soldaten verlof hadden gekregen om Tweede Paasdag thuis te gaan vieren. Een plundering van Muiderberg volgde.

Ondertussen had Napoleon afstand gedaan van zijn troon, maar nog altijd gaf het garnizoen zich niet over. Begin mei kwam hier verandering in, toen een Franse officier naar Naarden kwam om het garnizoen een brief te bezorgen waarin de nieuwe Franse regering het bevel gaf de vesting te ontruimen. Voor Guétard de la Porte was dat echter nog niet genoeg. Hij kreeg de gelegenheid zich ervan te overtuigen dat zijn collega's in Den Helder de strijd ook hadden opgegeven. Hij stuurde hiervoor zijn kolonel Falba naar Haarlem, die daar het bericht van de ontruiming van Den Helder uit eerste hand kon vernemen. Dit was overtuigend genoeg en Guétard de la Porte gaf zijn verzet, na bijna een halfjaar, op. Het was de langste strijd geweest, die ooit om de vesting gevoerd was. Na onderhandelingen verliet het Franse garnizoen op 12 mei 1814 de stad met slaande trom, brandende lonten en drie stukken geschut. Daarmee was Naarden de op een na laatste stad in Nederland die werd ontruimd. Alleen om Delfzijl werd langer gestreden. Die stad viel op 22 mei 1814. De duizenden kanonskogels die op Naarden waren afgevuurd hadden een enorme schade aangericht. Meer dan de helft van de huizen was beschadigd geraakt. Enkele huizen waren zelfs totaal verwoest.

¹² De Amsterdamse poort werd in 1683 gebouwd naar een ontwerp van Adriaan Dortsman. Een van de architecten die toen bij de aanleg van de vestingwerken was betrokken. De poort werd in 1915 afgebroken om troepenbewegingen door de stad te vergemakkelijken.

Overzicht van Naarden en omgeving rond 1814. Aan de rand van de Zuiderzee ligt op dat moment nog een vierkante redoute, die met een zigzaggende wal verbonden is met de vesting. Links onderin zijn langs de Karnemelksloot de twee lunetten te zien die werden aangelegd ten behoeve van de daar gemaakte sluis.

Nationaal Archief, Den Haag.

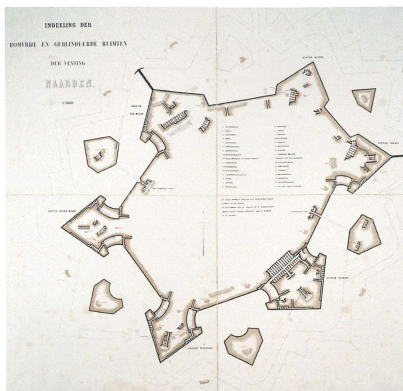
In de vestingmuren waren bressen geschoten en in het buitengebied waren vele boerderijen, herbergen en buitenplaatsen in de as gelegd. Het zou nog jaren duren voor de stad deze verwoesting te boven was. Ironisch genoeg werd Lobry aangesteld om de door hemzelf aangelegde bomvrije gebouwen op te ruimen. Het vrijkomende hout werd in oktober 1814 per opbod verkocht. Het vond daarna zijn weg naar de herstelwerkzaamheden aan de huizen en landerijen in en om de vesting.

Technologische veranderingen in de negentiende eeuw

De negentiende eeuw was een periode van grote technologische veranderingen. Deze hadden ook hun weerslag op de oorlogvoering en de vestingbouwkunde. In de periode van 1860 tot 1914 maakten traditionele vestingen, zoals Naarden, plaats voor verspreid liggende, compacte, betonnen forten met het geschut opgesteld onder dikke stalen pantservoepels. De strijd op de lange afstand, met zwaar geschut, verplaatste zich naar het buitenterrein, terwijl forten en vestingen een

ondersteunende rol kregen en dienden als basis voor de strijd op de korte afstand, met lichtere bewapening. Het is een ontwikkeling die zich in verschillende stappen voltrok en ook zichtbaar is in Naarden. De eerste stap in die ontwikkeling was de introductie van het geschut met de getrokken loop. Vanaf omstreeks 1860 werd dergelijk geschut gemeengoed. In een zogeheten getrokken loop zijn spiraalvormige groeven aangebracht, die ervoor zorgen dat een kogel om zijn as gaat draaien en de loop spinnend verlaat.¹³ Daarmee doorloopt de kogel een stabielere, langere baan en heeft deze een sterkere inslag. Het werd dus mogelijk om met meer kracht en precisie verder te schieten. Vrijstaande bakstenen muren en gebouwen konden eenvoudig kapotgeschoten worden en moesten vanaf dat moment bomvrij worden uitgevoerd. Dat deed men door ze te bedekken met een metersdikke laag aarde. In eerste instantie werden alleen nieuwe verdedigingswerken bomvrij uitgevoerd, de bestaande bleven ongewijzigd. Dat gold ook voor Naarden. De verdediging van de stad werd wel op een andere manier versterkt. Naarden lag aan de rand van de waterlinie en werd slechts beschermd door een smalle inundatie van

¹³ Het idee achter de getrokken loop dateert al uit de zestiende eeuw. Het werd in de negentiende eeuw echter pas mogelijk om zo'n loop goed te maken.

Overzichtplattegrond met gebouwen die bij de modernisering van de vesting in de 19e eeuw werden aangelegd. Nationaal Archief, Den Haag.

een hele geringe diepte. Vanaf de hoger gelegen gronden rond de stad kon de vesting met het nieuwe type geschut makkelijk gebombardeerd worden. Het werd dus noodzakelijk om de verdediging aan die zijde meer diepte te geven. Dit wilde men bereiken door de bouw van een aantal losse, kleine forten. Uiteindelijk werden in de periode 1868-1877 vijf forten gebouwd. Ze werden eenvoudigweg Werk I tot en met Werk V genoemd. Alleen Werk IV werd voorzien van bomvrije gemetselde gebouwen en een stenen ommuring.¹⁴ De andere vier bestonden volledig uit aardwerken. Tegenwoordig bestaat alleen Werk IV nog. Het ligt achter Theater 'het Spant' in Bussum. Dit complex van vijf forten werd het Offensief voor Naarden genoemd. Naast zorgen voor een verdieping van de verdediging van de vesting, was het ook de bedoeling dat de forten zouden functioneren als opvangstelling. In het geval dat het veldleger zich achter de Waterlinie moest terugtrekken, zou dat vooral gebeuren via Utrecht en Naarden. Om de terugtocht via de smalle straten van Naarden ordelijk te laten verlopen, moest dit gedoseerd gebeuren. Binnen de ring van forten konden de soldaten in afwachting van de doortocht een veilig heenkomen zoeken. Daar-

¹⁴ Werk IV is een bijzonder fort binnen de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het is het enige fort in de linie met een droge gracht. In die gracht staat een gecreneleerde muur (een vrijstaande muur met schietgaten) met op de hoeken kleine capponnières. Het is een type muur die veel voorkomt in de Duitse vestingbouw maar in Nederland uniek is.

¹⁵ Dit gebeurde in het kader van de in 1874 ingevoerde Vestingwet. Deze voorzorg in een geconcentreerde landsverdediging met linies en vestingwerken, die op Holland gericht was. De rest van het land zou verdedigd worden met een veldleger. Deze keuze werd mede ingegeven door de snelle en massale mobilisatie van Pruisen in 1870, waarbij volop gebruikgemaakt werd van de spoorwegen.

Een schilderij van P.G. van Os van de beschieting van Naarden tijdens de belegering van 1813-1814. Rijksmuseum, Amsterdam.

naast zouden zij vanuit deze basis nog een uitval naar de vijand kunnen doen. Een volgende belangrijke gebeurtenis was de Frans-Duitse Oorlog in 1870-1871. Tijdens deze korte maar hevige oorlog was massaal geschut met getrokken loop ingezet en duidelijk geworden dat de aanleg van bomvrije gebouwen ook in bestaande vestingwerken absoluut noodzakelijk was. Nederland was tijdens deze oorlog neutraal gebleven, maar had wel het leger gemobiliseerd. Hierbij was een gebrek aan bomvrije gebouwen en kazernes aan het licht gekomen. Men trok dan ook de conclusie dat er een algehele verbetering van de landsverdediging moest worden doorgevoerd.¹⁵ Onderdeel hiervan was een grootschalige modernisering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en dus ook van de Vesting Naarden.

De modernisering van de vesting

De eerste ontwerpen voor de verbetering van de vestingwerken van Naarden dateren al van eind 1871. Vier jaar lang werden verschillende ontwerpen overwogen. Ze laten uiteenlopende visies zien op de inrich-

Luchtfoto van bastion Turfpoort. Stichting Monumentenbezit, 's-Graveland.

ting van de verdediging en de te gebruiken materialen. Men overwoog conventionele bomvrije, bakstenen constructies en modernere in beton en pantserstaal. Wat betreft de inrichting van de verdediging legde een deel van de ontwerpen het zwaartepunt op het buitendijkse gebied en een ander deel juist op het zuidoostelijk deel van het landfront. Hierbij speelde de vraag hoe betrouwbaar de inundaties rond de vesting waren een belangrijke rol. Bij een succesvolle inundatie zou de aanval zich hoofdzakelijk richten op het buitendijkse gebied. Dit viel immers buiten de zeventiende-eeuwse wallen aan de zuidoostzijde van de vesting te veranderen, waardoor aan die zijde een lang front zou ontstaan, lijkend op dat van Fort Rijnauwen.¹⁶ De ontwerpen laten zien dat op uiteenlopende manieren gekeken werd naar de vesting, haar rol binnen de waterlinie en haar positie ten opzichte van de inundaties. Uiteindelijk resulteerden de discussies in een opzet met het zwaartepunt op het buitendijkse gebied en werden de nieuwe gebouwen allemaal uitgevoerd in baksteen, bedekt met een dikke laag aarde. Gebruik van beton en staal was niet aan de orde. Ook bleef het tracé van de zeventiende-eeuwse vesting geheel zoals het was.

De moderniseringswerkzaamheden begonnen in 1873 met de aanleg van Fort Ronduit. De redoute en de wal van weleer werden vervangen door een groot aarden fort met drie bomvrije gebouwen en een rechte verbindingswal naar de bedekte weg. Het is het fort zoals dat er nu nog altijd is. In de volgende jaren werden de

resterende werkzaamheden aan de vesting in verschillende fases aanbesteed en uitgevoerd. Uiteindelijk was de modernisering in 1880 helemaal gereed. Binnen de contouren van de zeventiende-eeuwse vesting was toen een compleet nieuwe, moderne vesting aangelegd. De aarden wallen waren opnieuw geprofileerd om aan de eisen van de moderne oorlogvoering te voldoen. Ze waren verhoogd en voorzien van hoge brede borstweringen. De opstelplaatsen van het geschut werden van elkaar gescheiden door dwarswallen, traversen genaamd, om de kanonniers en het geschut te beschermen tegen beschietingen in de flank. Op de wallen, bastions en ravelijnen waren kazernes, wachthuizen en schuilplaatsen verzeen. Allemaal verscholen onder een dikke laag aarde. Het aanzicht van de vesting was totaal veranderd.

De vesting ingehaald door de techniek

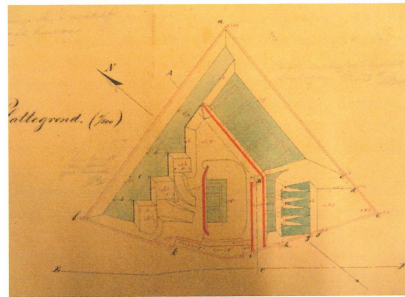
Ondertussen was de techniek nog altijd in beweging. Het gevolg hiervan was, dat vlak nadat de modernisering van de vestingwerken van Naarden gereed was, er een explosief voorhanden kwam waarmee de net opgeleverde gebouwen eenvoudig vernietigd konden worden. Dit was de brisantgranaat, die begin jaren tachtig van de negentiende eeuw werd geïntroduceerd. De granaat was voorzien van een zeer explosieve lading die twaalf tot zestien keer sterker was dan het tot dan toe gebruikte buskruit. Om bestand te zijn tegen een beschieting met dit soort projectielen moesten verdedigingswerken voortaan opgetrokken worden in beton en worden uitgerust met gepantserde kazematten en gietstalen geschutskoepels.

¹⁶ Werf, J van der, 'De modernisering van de vesting Naarden in de negentiende eeuw', artikel in het jaarverslag voor 2018 van stichting Monumentenbezit. Te raadplegen op www.monumentenbezit.nl.

Luchtfoto van Ravelijn 6. Ook hier wilde men geschutopstellingen maken in kazematten. Uiteindelijk werden het opstelplaatsen in de buitenlucht, met daarbij een tweetal bomvrije verblijven die ook dienstdeden als wachthuizen. Stichting Monumentenbezit, 's-Graveland.

Van een nieuwe grootschalige modernisering zou in Naarden geen sprake meer zijn. Er werden alleen op de bedekte weg nieuwe gebouwen aangelegd: een reeks eenvoudige betonnen schuilplaatsen. In eerste instantie waren dat er twee. Ze werden rond 1890 gebouwd en hebben schuine zijwanden en een gebogen betonnen dak. Daar werden tussen 1902 en 1906 tien rechthoekige exemplaren aan toegevoegd. In de vesting zelf werden geen nieuwe gebouwen neergezet. De reden

Tekening van een niet uitgevoerd plan voor Ravelijn 5. Men wilde een gebouw met gepantserde kazematten op het ravelijn aanleggen. Uiteindelijk is er op dit ravelijn niets gebouwd.

Nationaal Archief, Den Haag.

¹⁷ De vestingwerken van Naarden bleven nog in gebruik bij het leger, maar alleen in een ondersteunende rol, voor opslag en kazernering. In de Tweede Wereldoorlog werd de stad in staat van verdediging gebracht, maar er werd niet gevochten. Na de oorlog werden in de kazerne op bastion Oud Molen politieke gevangenen vastgezet.

¹⁸ Bruijn, C.A., de en Schukking, W.H., *Naarden 1350-1950*, Leiden 1950 (pag. 140).

Kraagbelegsel kolonel Generale Staf KNIL veldtenue model 1941

Marc Lohnstein, assistent-conservator Museum Bronbeek

Kort voor de Japanse aanval op Pearl Harbor op 7 december 1941 voerde het KNIL een nieuw veldtenue in. Bij gouvernementsbesluit van 5 september 1941 nummer 12 werd de veldjas door een overhemd vervangen.¹ Voor het overhemd werd een nieuw model rangonderscheidingsteken ingevoerd. Deze tekens waren uitgevoerd in de vorm van een afneembare driehoek voor op de kraag. De beide bovenste hoeken van de driehoek waren schuin weggesneden. De afmetingen waren 5,5 x 7 centimeter. Voor officieren, onderluitenanten, adjudant-onderofficieren en vaandrags waren deze kraagbelegfels uitgevoerd in wapenkleur. Voor graduaerden onder de rang van adjudant-onderofficier waren deze overtrokken met grijsgroene uniformstof. Het afgebeelde kraagbelegsel voor op het veldtenue model 1941 uit de collectie van Museum Bronbeek was van een kolonel van de Generale Staf. De Generale Staf van het KNIL had Pruisisch blauw als wapenkleur. Dit rangonderscheidingsteken is afkomstig uit de verzameling van wijlen C. van Ekeris. De drager is helaas niet bekend. Mogelijk was dit de kolonel Generale Staf R. Bakkers² of W.P. van Veen.

Het kraagbelegsel werd zoals gezegd gedragen op het overhemd model 1941. Dit groenkleurige³ katoenen overhemd was van boven geheel open met vaste dubbel half liggende kraag met revers. Het had twee opgenaaide borstzakken met in het midden een verticale harmonicaplooi en een accoladevormige klep met knoop. De schouderpassanten waren aan de halszijde van een knoop voorzien. Het overhemd werd gesloten met een rij van vijf knopen op een opgezette knopenlijst. In de beide zijnaden een rond afgewerkte korte split. De lange mouwen hadden een enkele manchet met aan de zijkant een split en knopenlijst. De zwarte of groene kunststof knopen met een middenlijn van 1,7 centimeter waren opgenaaid. In de rug

twee stolpplooiën. Het overhemd was niet gevoerd. Aan de invoering van het overhemd model 1941 ging een jarenlange discussie vooraf. In navolging van andere legers voerde het Indische leger in 1911 een velduniform in gedekte kleuren in. Dit grijsgroene uniform bestond uit een jas met staande omgeslagen kraag en een lange of rijbroek met beenwindsels. Het was gemaakt van katoen.⁴ Nagenoeg direct na de invoering ontstond een discussie over de doelmatigheid van het nieuwe veldtenue. Het ging daarbij met name om drie punten: stofkeuze, de dubbele staande kraag en pasvorm. In bergstreken en in de regentijd beschermde de katoenen kleding onvoldoende tegen koude. Reeds in 1915 werden proeven genoeg met een grijsgroene stof van wol en katoen: halfwol. Deze halfwollen stof werd zeer positief beoordeeld. De stof was soepeler en luchtiger dan katoen, bood betere bescherming tegen koude en regen, was krimpvrij, beter kleurhoudend, sleet minder en gaf een netter aanzien. Nadeel was dat het overdag warmer was. Een uniformcommissie adviseerde in 1918 het katoen te vervangen door halfwol. Een uitgebreide proef werd voorbereid maar uiteindelijk begin 1923 gezien de kosten afgeblazen.⁵ Een journalist schreef in 1912: *'De stijve staande dubbele kraag, met slipdasje en zware rangsdistinctieven behangen, is voor een tropen-uniform veel te warm en veroorzaakt door geschaafde halzen.'*⁶ In 1925 werd voor officieren, onderluitenanten en adjudanten-onderofficier facultatief een grijsgroene jas met open liggende kraag en revers en een kakikleurig of lichtgroen sporthemd met een lange zwarte das ingevoerd. Deze open jas bleek echter geen succes. De combinatie van jas met overhemd en stropdas was niet alleen warmer, maar ook duurder in aanschaf en onderhoud. Daarnaast was een afwijkend uniform van officieren en hogere onderofficieren te velde in verband met herkenbaarheid nadelig. Reeds in 1927

¹ Lohnstein, M.J., manuscript *Uniformering KNIL 1894-1942, Velduniform, 55*.

² Kolonel Bakkers werd op 19 februari 1942 bevorderd tot generaal-majoor.

³ Officieel werd van grijsgroen gesproken. De kleur was echter eerder groen.

⁴ Lohnstein, M.J., manuscript *Uniformering KNIL 1894-1942, Velduniform, 10*.

⁵ Ibidem, 23 en 35-36. De discussie over pasvorm blijft verder buiten beschouwing.

⁶ Ibid, 23.